

Антикорупційна політика ЄС: ключові елементи, орієнтація на сталий розвиток, уроки для України

Предмет дослідження – антикорупційна політика ЄС та України.

Метою написання **статті** є дослідження ключових проблем політики ЄС щодо запобігання корупційним проявам для імплементації відповідних аналітичних напрацювань у розроблення рекомендацій щодо коригування антикорупційної політики України.

Методологія проведення роботи – методи аналізу та синтезу (при систематизації нормативно-правових, організаційних засад реалізації антикорупційної політики ЄС); метод порівняння (при проведенні оцінки рівня корупції в європейських країнах та Україні); метод аналогії (при наданні рекомендацій щодо коригування антикорупційної політики України).

Результати роботи – досліджено організаційно-правовий механізм реалізації антикорупційної політики Європейського Союзу, надано визначення корупції, яке прийнято в ЄС, наведено приклади реалізації успішних практик у сфері запобігання та боротьби з корупцією в ряді європейських держав. Зауважено, що корупція – одне з найбільш деструктивних соціальних явищ, яке заважає сталому розвитку будь-якої держави, ефективності державного управління та функціонуванню соціальних інститутів, однак найбільшого негативного впливу на соціально-економічний розвиток корупція завдає державам, що розвиваються, зокрема й Україні. Зазначено, що для України корисним є досвід країн, які досягли успіху у сфері протидії корупції в аспекті: наявності політичної волі, формування у громадян свідомого негативного ставлення до корупційних проявів, не декларативного характеру реалізації верховенства права, а також постійного моніторингу й контролю неурядових суспільних організацій.

Галузь застосування результатів: міжнародна економіка, державне управління.

Висновки – реалізація антикорупційної політики ЄС ускладнюється багаторівневим характером прийняття заходів протидії, відсутністю чіткості в інтерпретації визначення корупції, нерівномірністю ефективності здійснюваних антикорупційних заходів у різних країнах ЄС. Для України, як показує досвід країн ЄС, антикорупційна політика має стати невід'ємною складовою внутрішньої політики.

Ключові слова: корупція, антикорупційна політика, Європейський Союз, сталий розвиток.

МЕЛЬНИК Т.Н.
ГУЛЯЄВА Л.П.
СЕРОВА Л.П.

Антикоррупционная политика ЕС: ключевые элементы, ориентация на устойчивое развитие, уроки для Украины

Предмет исследования – антикоррупционная политика ЕС и Украины.

Целью написания **статьи** является исследование ключевых проблем политики ЕС по предотвращению коррупционных проявлений для имплементации соответствующих аналитических результатов в разработку рекомендаций по корректировке антикоррупционной политики Украины.

Методология проведения работы – методы анализа и синтеза (при систематизации нормативно-правовых, организационных основ реализации антикоррупционной политики ЕС); метод сравнения (при проведении оценки уровня коррупции в европейских странах и Украине); метод аналогии (при формировании рекомендаций по корректировке антикоррупционной политики Украины).

Результаты работы – исследован организационно-правовой механизм реализации антикоррупционной политики Европейского Союза, дано определение коррупции, принятое в ЕС, приведены примеры реализации успешных практик в сфере предотвращения и борьбы с коррупцией в

ряде европейских государств. Отмечено, что коррупция – одно из самых деструктивных социальных явлений, которое мешает устойчивому развитию любого государства, эффективности государственного управления и функционированию социальных институтов. Однако наибольшее негативное влияние на социально–экономическое развитие коррупция наносит развивающимся странам, в числе которых и Украина. Показано, что для Украины полезен опыт стран, которые достигли успеха в сфере противодействия коррупции в аспекте: наличия политической воли, формирования у граждан сознательного негативного отношения к коррупционным проявлениям, не декларативного характера реализации верховенства права, а также постоянного мониторинга и контроля неправительственных общественных организаций.

Область применения результатов: международная экономика, государственное управление.

Выводы – реализация антикоррупционной политики ЕС осложняется многоуровневым характером принятия мер противодействия, отсутствием четкости в интерпретации определения коррупции, неравномерностью эффективности осуществляемых антикоррупционных мероприятий в различных странах ЕС. Для Украины, как показывает опыт стран ЕС, антикоррупционная политика должна стать неотъемлемой частью внутренней политики.

Ключевые слова: коррупция, антикоррупционная политика, Европейский Союз, устойчивое развитие.

MELNYK T.M.
HULIAIEVA L.P.
SEROVA L.P.

EU anti-corruption policy: key elements, focus on sustainable development, lessons for Ukraine

The subject of the study – anti-corruption policy of the EU and Ukraine.

The purpose of the article is to study the key problems of the EU policy on the prevention of corruption manifestations for the implementation of the relevant analytical results in the development of recommendations for adjusting the anti-corruption policy of Ukraine.

Research methodology – methods of analysis and synthesis (in the systematizing the legal and organizational foundations of the EU anti-corruption policy); method of comparison (in assessing the level of corruption in European countries and Ukraine); method of analogy (when making recommendations for adjusting the anti-corruption policy of Ukraine).

Results of the work – The article examines the organizational and legal mechanism for implementing the anti-corruption policy of the European Union. The definition of corruption adopted in the EU is given. Examples of implementation of successful practices in the field of prevention and fight against corruption in a number of European countries are given. It is noted that corruption is one of the most destructive social phenomena, which hinders the sustainable development of any state, the efficiency of public administration and the functioning of social institutions. At the same time, corruption has the greatest negative impact on socio-economic development in developing countries, including Ukraine. It is noted that the experience of countries that have succeeded in combating corruption is useful for Ukraine in terms of: political will, the formation of citizens' conscious negative attitude to corruption, non-declarative nature of the rule of law, as well as constant monitoring and control of non-governmental public organizations.

Application of results: international economics, public administration

Conclusions. The implementation of the EU anti-corruption policy is complicated by the multi-level nature of the adoption of countermeasures, the lack of clarity in the interpretation of the definition of corruption, and the uneven effectiveness of anti-corruption measures taken in different EU countries. For Ukraine, as the experience of the EU countries shows, anti-corruption policy should become an integral part of domestic policy.

Keywords: corruption, anti-corruption policy, European Union, sustainable development.

Постановка проблеми. У всьому світі корупція визнана великою проблемою для держави та її розвитку, хоча завжди була притаманна майже всім суспільствам. Незалежно від статусу та рівня розвитку країни, наявність в державних органах корупційних проявів підриває легітимність влади, загрожує фундаментальним цінностям суспільства та її суверенітету, викликає недовіру з боку інших держав та унеможлиблює їх співпрацю. Але, як зазначено в Конвенції ООН проти корупції [1], але саме в країнах, що розвиваються, наслідки корупції є найбільш руйнівними – вона шкодить найбільш уразливим (бідним верствам населення), обмежуючи в значній кількості фінансові ресурси, призначені для розвитку, підриваючи здатність уряду надавати основні послуги, підживлюючи нерівність та несправедливість та ставить під загрозу іноземну допомогу та інвестиції. Корупція є ключовим елементом неефективності економіки та основною перешкодою для подолання бідності та розвитку.

З перших років незалежності й дотепер постійно зарубіжні й вітчизняні експерти й науковці визнають значний негативний вплив корупції на українську державу. При цьому завжди наголошується на корупційних проявах у медицині, освітній діяльності, у сфері дозвільної та контрольної діяльності органів державної влади стосовно підприємців, під час державного адміністрування та контролю за сплатою податків і митного оформлення товарів, у сфері державних закупівель, енергетичному секторі, розподілі землі та інших природних ресурсів. Особливо небезпечними є прояви корупції в діяльності судових та правоохоронних органів.

Незважаючи на значну кількість новостворених органів, діяльність яких спрямована на протидію корупції, масштаби її поширення та глибина проникнення в усі сфери державного управління, економічних відносин і суспільного життя залишаються найбільшою загрозою для соціально-економічного розвитку, безпеки і суверенітету України. У 2020 р. за Індексом сприйняття корупції Transparency International Україна отримала 33 балів із 100 та посіла 117-ту позицію зі 180 країн разом із Єгиптом, Непалом, Замбією та С'єра-Леоне [2]. Таким чином, незважаючи на проголошення боротьби з корупцією пріоритетним напрямом реформування суспільного розвитку, ефективність протидії їй істотно не по-

кращилася. Крім цього, впровадження заходів щодо запобігання та протидії корупції є ключовими передумовами співпраці України з ЄС, США, МВФ, іншими міжнародними партнерами та організаціями. У зв'язку з цим необхідним є поглиблення наукових досліджень у сфері сучасної європейської антикорупційної практики з метою виявлення слабких місць у національній антикорупційній політиці та використання накопиченого позитивного досвіду у контексті набуття організаційно-методичного підґрунтя боротьби з корупцією в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми формування й реалізації антикорупційної політики в системі державної служби України, впровадження антикорупційних заходів, розвитку антикорупційного законодавства досліджували такі науковці, як: О. Бусол [3], О. Васильєва [4], Н. Сидоренко [5], І. Кушнар'єв [6], М. Марчук [7], М. Луценко [8] та ін.

Дослідженнями, присвяченими загальним питанням корупції, розгляду різних аспектів проблеми зловживаннями влади займалися зарубіжні вчені, які як В. Дівай, Т. Хоппе [9] тощо.

Аналіз зарубіжних джерел показав недостатню ступінь розробленості проблематики щодо формування антикорупційної політики Європейського союзу в останні роки. Сюди можна віднести роботи П. Сцарек–Мейсона [10], М. Фазекаса [11], М. Кормана [12], М. Мендельські [13], Р. Дадасова [14] тощо. Зазначені вчені зосереджують увагу більше на конкретних проявах корупційних зловживань, тому необхідними є дослідження ключових елементів, принципів, організації антикорупційної політики Європейського союзу з метою впровадження в українських реаліях успішних практик зарубіжного досвіду використання ефективних методів, механізмів, інструментів у попередженні, запобіганні, протидії корупції.

Метою статті є дослідження ключових проблем політики ЄС щодо запобігання корупційним проявам для імплементації відповідних аналітичних напрацювань у розроблення рекомендацій щодо коригування антикорупційної політики України.

Виклад основного матеріалу. Питання, що стосуються антикорупційної політики Європейського Союзу як об'єднання європейських країн видається складним не тільки по суті, але й також через складну структуру й численність форм такого об'єднання. У зв'язку з тим, що, внаслідок

активного розвитку комп'ютерних та інших інформаційних технологій, корупційні схеми все частіше стали носити глобальний масштаб, на даний час уряд ЄС стоїть перед складною проблемою корупції, яку необхідно вирішувати на трьох рівнях:

- національному: кожної країни, що входить в ЄС;
- регіональному: ЄС в цілому;
- глобальному рівні (або в тій його частині, де ЄС є залученим до цієї схеми).

З іншого боку, проблема ускладнюється через різночитання і доопрацювання нормативно-правових актів між законодавствами країн учасниць ЄС, самого ЄС і Ради Європи.

Серед основних антикорупційних нормативно-правових актів можна відзначити: – Конвенцію «Про захист фінансових інтересів Європейського Співтовариства» від 26.07.1995 р.; – Конвенцію «Про боротьбу проти корупції серед функціонерів Європейського Співтовариства і функціонерів країн-учасниць Європейського Союзу» від 26.05.1997 р.; – Директиву Ради ЄС від 10.06.1991 р № 91/308 «Про запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей»; – Рамкове рішення 2003 року «Про боротьбу з корупцією в приватному секторі спрямоване на криміналізацію як активного, так і пасивного підкупу»; – Конвенцію ООН за 2004 рік «Про боротьбу з корупцією».

Слід відзначити й той факт, що в ЄС до цього часу не існує універсального визначення корупції. У кожному регіоні визначення корупції варіюється від історичної та культурної спадщини, існуючого політичного режиму й традицій, що склалися в суспільстві. До сих пір не прийшли до консенсусу й академічні кола.

У 2003 році Єврокомісія представила визначення корупції як «зловживання владою заради особистої вигоди», зазначивши, що даний термін підходить для визначення корупції і в державному, і в приватному секторі. Слід зазначити, що ще з самого першого документа 1995 року, Європейський союз сформулював визначення корупції як для приватного, так і для державного сектору, на відміну від інших міжнародних організацій. ЄС, в цілому, був однією з перших міжурядових структур, яка звернула увагу на проблему корупції в 90-і роки XX століття. На даний момент, поняття корупції як «зловживання владою заради особистої вигоди» використовується різними міжнародними

організаціями, такими як ООН, Світовий Банк, Transparency International та іншими.

У той же час в документах Ради Європи та ООН докладно описуються різні види корупційних злочинів, такі як розтрата, «відкат», фаворитизм, непотизм, вимагання, торгівля впливом, конфлікт інтересів. На рівні ЄС дається тільки визначення хабарництва, інші ж форми корупції поки залишаються не деталізовані.

Як показав аналіз, на даний час, в лексиконі Європейського союзу існують два визначення корупції: одне більш вузьке, призначене для кримінального права, де корупція визначається як хабарництво, а друге – більш широке, що використовується для проведення превентивної політики: це визначення, яке висунула Європейська Комісія в 2003 році. Корупція – це зловживання владою з метою отримання приватної вигоди. Вона набуває різноманітних форм, таких як хабарництво, торгівля впливом, зловживання функціями, непотизм (кумівство), конфлікт інтересів або «відкати» між державним та приватним секторами [15]. Її наслідки серйозні та широко поширені. Корупція становить загрозу безпеці як засіб для злочинності та тероризму. Він діє як стримування економічного зростання шляхом створення невизначеності бізнесу, уповільнення процесів та накладення додаткових витрат. Хоча характер і масштаби корупції можуть відрізнятися в залежності від держави-члена ЄС, вона завдає шкоди ЄС в цілому, знижуючи рівень інвестицій, перешкоджаючи чесній роботі внутрішнього ринку та зменшуючи державні фінанси.

37% підприємств ЄС вважають корупцію проблемою для себе під час ведення бізнесу. Більшість експертів європейської бізнес спільноти (60%) погоджуються із твердженням, що підкуп та використання зв'язків часто є найпростішим способом отримання певних державних послуг. Однак справжню соціальну ціну корупції не можна виміряти лише розміром виплаченого хабара або спрямованими державними коштами. Окрім того, що корупція дає змогу процвітати економічній неефективності, вона негативно впливає на цілі уряду, починаючи від поліпшення розподілу доходів і закінчуючи кращим захистом навколишнього середовища. Найголовніше, що корупція підриває довіру до урядів, державних установ та демократії загалом [15].

Договір про функціонування ЄС визнає корупцію «еврозлочином», зараховуючи її до чис-

ла особливо тяжких злочинів з транскордонним виміром, для яких можуть бути встановлені мінімальні правила щодо визначення кримінальних правопорушень та санкцій (ст. 83.1). З прийняттям Стокгольмської програми «Відкрита і безпечна Європа, що обслуговує та захист громадян» [16] Єврокомісія отримала політичний мандат для вимірювання зусиль у боротьбі з корупцією та розробки всебічної антикорупційної політики ЄС у тісній співпраці з Групою держав проти корупції Ради Європи (GRECO) [17].

У 2008 році значною подією в сфері протидії корупції стало створення всередині Європейського союзу мережі (EuropeanAnti-CorruptionNetwork – EACN) серед національних органів по боротьбі з корупцією (включаючи поліцію, прокуратуру, судові та митні органи). Ініціатива була запропонована з боку Австрії, Фінляндії, Греції, Угорщини, Литви, Люксембургу та Словаччини у 2005 році. Спочатку, у всіх державах-членах повинні були бути створені спеціальні контактні пункти, основне завдання яких полягало б у зміцненні міжнародного співробітництва в сфері протидії корупції, а також в обміні досвідом серед країн-учасниць, інститутів ЄС і групами експертів. Також, EACN повинна була надавати щорічні звіти в Європейську Раду і Європарламент за досягнутими результатами і оцінювати досвід країн-членів. Таким чином, в разі виявлення негативних елементів в антикорупційній політиці європейських держав, це могло спровокувати подальші реформи на рівні ЄС [10]. Тому, далеко не всі країни схвалили подібну ініціативу. В кінцевому підсумку, EACN набула лише статусу форуму для обміну досвідом, але будь-які процедури моніторингу не були передбачені. Була обрана мінімальна і неформальна модель співпраці. Цей приклад продемонстрував як неготовність країн-членів до тіснішої співпраці в сфері протидії корупції, так і неготовність надати додаткові повноваження наднаціональним інститутам.

Комюніке 2011 року є відправною точкою відліку в зміні стратегії ЄС з протидії корупції всередині інтеграції. Єврокомісія приймає рішення про створення власної системи моніторингу і контролю в ЄС, тоді як раніше ЄС покладався на системи моніторингу GRECO та інших міжнародних організацій. Інститути ЄС приходять до розуміння того, що системи інших міжнародних організацій не покривають тих завдань, які ставить перед собою ЄС, наприклад, політика конкурен-

ції або сфера державних закупівель [18]. Також Єврокомісія констатувала, що далеко не всі держави-члени проводять належну антикорупційну політику, відповідно, процедура оцінки і обміну досвідом повинна стимулювати проведення необхідних реформ. Тому було прийнято рішення про випуск раз в два роки регулярних антикорупційних звітів (The EU Anti-Corruption Report), де будуть оцінюватися успіхи країн-членів в справі боротьби з корупцією з висвітленням слабких і сильних місць у їх антикорупційних стратегіях. Звіт ЄС про боротьбу з корупцією, опублікований у 2014 році, продемонстрував, що характер і масштаби корупції досить відрізняються в залежності від країни ЄС, а ефективність антикорупційної політики є абсолютно різною [19]. Звіт також показав, що корупція заслуговує на більшу увагу у всіх країнах ЄС. З тих пір Звіт ЄС про боротьбу з корупцією служив основою для діалогу з національними органами влади, а також інформував про більш широкі дебати по всій Європі. Усі країни ЄС призначили національний контактний пункт для сприяння обміну інформацією щодо антикорупційної політики. Разом із антикорупційною програмою обміну досвідом, розпочатою Комісією у 2015 році, ці зусилля спонукали національні органи влади до кращого впровадження законів та політики проти корупції.

Зусилля Комісії щодо боротьби з корупцією зосереджені навколо таких основних положень [15]:

- включення антикорупційних положень у горизонтальне та галузеве законодавство та політику ЄС;
- моніторинг результатів у боротьбі з корупцією державами-членами;
- підтримка впровадження антикорупційних заходів на національному рівні шляхом фінансування, технічної допомоги та обміну досвідом;
- вдосконалення кількісної доказової бази для антикорупційної політики.

Однак, незважаючи на те, що Європейська комісія регулярно отримує від громадян повідомлення про передбачувані випадки корупції в державах-членах, вона не має повноважень втручатися в окремі справи.

Моніторинг результатів у боротьбі з корупцією державами-членами включає детальний аналіз корупційних ризиків та пов'язаних з ними проблем. У відповідних випадках ці питання також знаходять своє відображення у Рекомендаці-

ях для окремих країн, які щороку затверджуються національними лідерами Європейської Ради. Приклади включають рекомендації щодо подолання неефективної практики державних закупівель, посилення правил запобігання конфлікту інтересів, перегляд строків давності для корупційних правопорушень або вирішення неформальних платежів у сфері охорони здоров'я.

Самим слабким місцем у публікаціях регулярних докладів є те, що вони носять лише рекомендаційний характер. Країни, зацікавлені в скороченні рівня корупції, прислухаються до них. Для країн-аутсайдерів, такі заходи, навряд чи сприятимуть проведенню радикальних реформ у національних судових та правових системах. Однак побудова власної системи моніторингу всередині ЄС – це значний крок для всього об'єднання у розбудові власної антикорупційної політики, однак це несуттєво впливає на реальну протидію в корумпованих країнах. Крім того, зарубіжні експерти піддають критиці антикорупційний звіт за відсутність аналізу щодо самих європейських інститутів, які являють загрозу для появи корупції.

У напрямі підтримки антикорупційних заходів на національному рівні Комісія регулярно організовує семінари з обміну досвідом щодо боротьби з корупцією в рамках ЄС. Ця програма підтримує зацікавлені сторони з держав-членів в обговоренні та обміні рішеннями щодо проблем політики цілісності. Крім того, Комісія регулярно та постійно надає фінансування для підтримки широкого кола проектів за допомогою фондів ISF [20] або ESIF [21], спрямованих на поліпшення доброчесності та подолання корупції в державах-членах ЄС, таких як: «Інструменти з якості державного управління» [22], що включає 170 тематичних досліджень. Проект допомагає національним урядовцям, які прагнуть покращити адміністративний потенціал, для чого надається фінансування з Європейських структурних та інвестиційних фондів.

В рамках діяльності ЄС щодо боротьби з корупцією Єврокомісія публікує Комюніке, останнє з яких вийшло в грудні 2020 року про огляд Європейського Союзу в рамках Механізму перегляду імплементації Конвенцій ООН проти корупції (UNCAC) [23]. Повідомлення є останнім із низки заходів Комісії, спрямованих на боротьбу з корупцією в ЄС. Важливий прогрес досягнуто у законодавстві про боротьбу з відмиванням грошей, державними закупівлями, захистом викривачів

та поверненням активів. У рамках Європейського семестру боротьба з корупцією є однією з тем, що розглядаються в рекомендаціях для окремих країн. Подальші заходи ЄС вживаються для захисту фінансових інтересів, включаючи нову Європейську прокуратуру, яка володіє повноваженнями для розслідування, переслідування та притягання до відповідальності за злочини проти бюджету ЄС. Останній звіт про верховенство права ЄС наголошує на цьому боротьба з корупцією як основний напрям для підтримки верховенства права. Корупція також впливає на ділове середовище, тому антикорупція також є важливою складовою Планів відновлення та стійкості.

Сьома рамкова програма для досліджень та інновацій фінансувала дослідницький проект ANTICORRP з метою вивчення факторів, що сприяють або перешкоджають розробці ефективної антикорупційної політики. Цей міждисциплінарний проект складався з двадцяти дослідницьких груп у п'ятнадцяти країнах ЄС. Дослідницька та інноваційна програма «Горизонт 2020» профінансувала проєкт під назвою DIGIWHIST – Цифровий викривач: Фіскальна прозорість, оцінка ризиків та вплив оціненої політики належного управління. Він об'єднує шість європейських науково-дослідних інститутів з метою розширення можливостей суспільства для боротьби з корупцією у державному секторі шляхом систематичного збору, структурування, аналізу та розповсюдження інформації про державні закупівлі та механізми, що підвищують підзвітність.

Якщо розглянути організаційний рівень боротьби з корупційними проявами в ЄС, можна відзначити створення Фонду внутрішньої безпеки – поліції [24], що фінансувала антикорупційні проєкти, такі як: Європейську обсерваторію корупції: доступну базу даних звітів європейських ЗМІ про корупцію; Набір інструментів боротьби з корупцією для малих та середніх підприємств; Центри адвокації та юридичних консультацій Transparency International.

Незважаючи на значні кроки ЄС у сфері протидії корупції, що полягали в удосконаленні нормативно-правового поля, фінансуванні, організаційного та методичного забезпечення, корупція продовжує залишатися викликом для Європи – явища, яке коштує європейській економіці близько 120 мільярдів євро на рік. За останні роки країни-члени ЄС здійснили безліч ініціатив, але результати нерівномірні, і для запобігання та по-

карання за корупцію слід здійснювати ще більше заходів. Європейці глибоко стурбовані корупцією – результати опитування Євробарометра показують, що три чверті (76%) європейців вважають, що корупція широко поширена, і більше половини (56%) вважають, що рівень корупції в їхній країні зріс за останні три роки [25].

ЄС вирішує проблему корупції всередині держав-членів переважно через використання заходів кримінального законодавства, які фокусуються на невчиненні злочину. Запобігання корупції регулюється певною мірою ЄС через законодавство в сфері держзakupівель і систему зобов'язань для європейських компаній шляхом встановлення відповідності міжнародним стандартам бухгалтерського обліку та аудиту. Крім того, заходи у сфері відмивання грошей і фінансування тероризму сприяють підвищенню прозорості фінансової системи і виявлення зловживань всередині неї, в тому числі при переводі доходів від корупції.

Україна, яка зараз продовжує впроваджувати власну антикорупційну реформу, може взяти для себе корисні уроки як із досвіду некорумпованих країн ЄС, так і зрозумівши, чому деякі члени ЄС є менш успішними у цій сфері.

У 2020 році за результатами звіту Групи держав Ради Європи проти корупції (GRECO) про виконання Україною рекомендацій у рамках четвертого раунду на тему: «Запобігання корупції стосовно народних депутатів, суддів та прокурорів» зазначено, що Україна виконала 5 з 31 рекомендацій GRECO, 15 рекомендацій виконані частково і 11 залишилися не виконаними [26]. Серед виконаних рекомендацій можна навести: 1) прийняття нормативно-правових актів щодо перезавантаження НАЗК та уточнення його повноважень, ухвалення порядків щодо електронного декларування; 2) надання НАБУ повного доступу до державних реєстрів, зокрема до Реєстру декларацій та інформації про конкретні операції з банківськими рахунками, а також до низки національних та регіональних баз даних; 3) скасування недоторканості народних депутатів; 4) заходи, вжиті для покращення безпеки суддів, для постійного перегляду практичного застосування режиму недоторканності стосовно суддів з метою запобігання безкарності, і для забезпечення регулярного тренування з питань доброчесності суддів; 5) повернення останніми змінами до Закону України «Про прокуратуру» вимоги

щодо наявності у кандидата на посаду Генерального прокурора вищої юридичної освіти.

Таким чином, Україна продовжує рухатися в напрямі протидії корупції, однак, як в тому числі наголошено у Звіті, вжитих заходів явно недостатньо, щоб зменшити масштаби корупції в країні.

У зв'язку з цим розглянемо найуспішніші приклади боротьби з корупцією в європейських державах.

Наприклад, Естонії вдалося значно зменшити масштаби корупції, не створюючи окремих органів. Однак існувала політична воля політиків викоринити хабарництво. У Болгарії, де такої політичної волі не було, антикорупційна реформа стала можливою завдяки тиску ЄС. Так, місцевий антикорупційний орган набув повноважень проводити розслідування, лише коли ЄС відмовився надавати фінансування. Таким чином, можна стверджувати, що створення антикорупційних органів не забезпечує гарантованого викоринення корупції. Навіть більше – успішна боротьба можлива й без таких органів.

Досвід найуспішнішої європейської держави Європи в аспекті свободи від корупції – Фінляндії показує, що основний принцип фінської антикорупційної політики – корупція не є ізольованим феноменом [27]. Вона не вимагає спеціально виділених законів, спеціальних органів, окремої стратегії або плану дій. Навпаки, ця політика інтегрована в загальну політику держави, оскільки корупція розглядається і як частина злочинного світу, і як частина незадовільного керівництва або поганої політики [27].

Проте якщо у країні корупція є досить поширеним явищем, створення окремих антикорупційних органів може бути необхідним. Однак, як показує практика європейських держав, для їх ефективної роботи є кілька передумов.

– достатня автономність антикорупційних органів. Наприклад, голову Спеціальної служби розслідувань Литви призначають спільно президент та парламент. При цьому цей орган має звітувати як президенту, так і парламенту, тому нагляд за його діяльністю здійснюють кілька державних інституцій, при цьому парламент є органом, що складається із представників народу. Це зменшує можливість політичного тиску.

– надання відповідних повноважень. Одним із головних завдань антикорупційних органів є розслідування. У цьому дуже допомагає наявність простого механізму повідомлення про корупційні дії

громадянами. Також багато країн впроваджують програми захисту свідків та можливість повідомляти про корупцію анонімно. Найбільш ефективною є система захисту інформаторів у трьох країнах ЄС: Люксембурзі, Румунії та Словенії, а також у Великій Британії. Зокрема, в Румунії [28] свідки, які повідомляють про неправомірні дії, захищені на законодавчому рівні від помсти державних службовців і забезпечена прихованість їх ідентичності.

Важливим елементом розслідування є моніторинг декларацій про активи та борги високопосадовців. Зокрема, цим займається латвійське Бюро попередження та боротьби з корупцією. Проте цю функцію можуть також виконувати й інші органи, які не спеціалізуються на боротьбі з корупцією. Наприклад, Офіс аудиту Болгарії зберігає реєстр таких декларацій, а в Литві [29] високопосадовці подають декларації до Комісії з етики.

Часто декларації подають лише певні категорії чиновників: обрані людьми чи призначені політики високого рангу, або працівники секторів, де ризик корупції є найбільшим (державні закупівлі, митниця, податкова тощо). В результаті антикорупційний орган може сфокусуватись на важливих справах та уникнути надмірного перевантаження дрібними справами, якими займається поліція.

Завдання висування та підтримки обвинувачення у суді мають далеко не всі антикорупційні органи. Так, відповідний орган Хорватії має за плечима безліч успішних справ розслідування та обвинувачення високопоставлених чиновників. Такі повноваження є необхідними, коли в країні корупція є поширеною та відсутня довіра до прокуратури.

Якщо підозрюваний користується імунітетом, то антикорупційний орган подає звіт про підозри у корупції до парламенту, який далі слідує відповідним конституційним процедурам. Проте часто парламент не знімає імунітет. Так, у Румунії [30] парламент не завжди дозволяє проводити обшук, арештовувати чи розслідувати справи щодо колишніх та чинних міністрів, а також депутатів.

Спеціальна служба розслідування Литви [31] готує навчальні матеріали щодо попередження корупції та співпрацює зі школами задля їх впровадження у навчальні програми.

Серед інших превентивних заходів можна навести моніторинг політик, законів та діяльності державних органів влади. При цьому, наприклад, антикорупційні органи Литви та Латвії можуть висувати пропозиції щодо перегляду законодавчих актів.

Досвід країн ЄС показує, що достатнє фінансування є також передумовою успішної роботи антикорупційних органів. Крім того, вони мають бути спроможні виконувати покладені на них зобов'язання. Тому, наприклад, у антикорупційному органі Румунії [30] працюють не лише слідчі та прокурори, але й економічні та фінансові експерти, програмісти тощо.

Створення окремих антикорупційних судів є більше винятком, ніж правилом. Більшість країн ЄС посилюють ефективність та прозорість всієї судової системи. Слід зазначити, що створення окремого суду може бути виправданим, якщо в країні досить низький рівень довіри до судової системи. Як виняток, демонструє Словаччина [32], де у відповідного спеціалізованого суду достатньо ресурсів, а справи розглядаються швидко.

Однак у Франції [33] створено вісім міжрегіональних спеціалізованих судів. Вони проводять розслідування та виносять судові вироки у найбільш складних справах. Судді мають доступ до інноваційних технік розслідування, як-от інфільтрація, прослуховування, використання спільних команд слідчих із кількох країн. Їм допомагають спеціалісти із податкових, митних та фінансових органів, а також приватного сектора.

Боротьба з корупцією відбувається і в рамках внутрішніх структур державної служби. Так, у Литві [31] створено внутрішні відділи попередження корупції у державних та муніципальних органах. У Фінляндії [34] існує формальна антикорупційна мережа, заснована під егідою міністерства юстиції і об'єднує не тільки державні органи і органи місцевого самоврядування, а й приватний сектор, дослідницькі та недержавні організації.

Ще однією передумовою успішності із запобігання корупції є координація між різними органами, діяльність яких спрямована на боротьбу з цим явищем. Як показує досвід європейських країн, вона є важливою як для країн зі спеціалізованими антикорупційними органами, так і для тих, в яких вони відсутні.

В Україні ЄС започатковано антикорупційну ініціативу EUACI – найбільшу програму технічної допомоги ЄС в боротьбі з корупцією в країні. Ініціатива складається із трьох компонентів [35]:

- зміцнення функціонального та нормотворчого потенціалу державних органів у сфері запобігання і боротьби з корупцією;
- посилення парламентського нагляду за процесом реформування і зміцнення спроможності

з ретельного аналізу та вдосконалення стратегічної нормативно-правової бази;

– посилення спроможності органів місцевого самоврядування, організацій громадянського суспільства та медіа у залученні до процесу боротьби з корупцією.

Висновки

Проблеми антикорупційної політики ЄС ускладнюються тим, що заходи протидії мають прийматися на трьох рівнях – національному (окремих країн), регіональному (об'єднання) та глобальному. Крім цього, не до кінця дано визначення самому явищу корупції, зокрема наразі в ЄС користуються двома визначеннями корупції: одне більш вузьке, призначене для кримінального права, де корупція визначається як хабарництво, а друге – більш широке, що використовується для проведення превентивної політики – це зловживання владою з метою отримання приватної вигоди.

Аналіз показав достатню нерівномірність серед країн ЄС в ефективності здійснюваних заходів у сфері протидії корупції. Це пов'язано, в першу чергу, з тим, що повноваження Єврокомісії обмежуються розробкою антикорупційної стратегії на рівні об'єднання; формуванням комюніке – перелік антикорупційних заходів, що носять рекомендаційний характер для впровадження у національні законодавства та здійсненням моніторингу рівня та видів корупції в державах-членах.

На даний час через значну корупцію Україна не становить інтересу для міжнародної спільноти, її не сприймають як надійного стратегічного партнера, оскільки корупція впливає на інвестиційну привабливість держави, обмежує бізнесові-інтереси, руйнує судову систему й тим самим нівелює законність, гарантії права власності, демократію, права та свободи громадян. У зв'язку з цим, як доводить успішна практика європейських країн, антикорупційна політика має стати невід'ємною складовою внутрішньої політики. По-перше, для ефективного реалізації антикорупційної політики в Україні необхідна політична воля. По-друге, не декларативний характер реалізації принципу верховенства права на всіх рівнях держави. По-третє, тісна співпраця з неурядовими організаціями, що є запорукою здійснення громадського контролю та формування в громадян свідомого негативного ставлення до корупційних проявів.

Аналіз антикорупційних політик ряду європейських держав – Фінляндії, Литви, Латвії, Естонії, Великобританії, Франції, Румунії та Болгарії дозволив виділити основні фактори протидії корупції, які необхідно впроваджувати на всіх рівнях суспільного життя в Україні – це пропагування неприйняття корупції в суспільстві, виховання нетерпимості до корупції в загальнонаціональній культурі, забезпечення невідворотності відповідальності, настання покарання за вчинені корупційні правопорушення, контроль інститутів громадського суспільства із залученням засобів масової інформації за діями представників влади або особами публічного права.

Список використаних джерел

1. United Nations convention against corruption. United Nations office on drugs and crime Vienna. New York, 2004 https://www.unodc.org/documents/brussels/UN_Convention_Against_Corruption.pdf
2. Corruption Perceptions Index 2020. Transparency International. <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/nzl>
3. Бусол О.Ю Протидія корупційній злочинності в Україні у сучасний період [монографія]. – К. : Ін Юре, 2014. – 564 с.
4. Васильєва О. І., Васильєва Н. В. Зарубіжний досвід антикорупційної діяльності в органах публічної влади. Інвестиції: практика та досвід. 2019. № 13. С. 62–65. DOI: 10.32702/2306-6814.2019.13.62
5. Сидоренко Н. Шляхи вдосконалення антикорупційної політики України. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 17.11.2020) <http://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/5535/1/25.pdf>
6. Кушнарьов І. В. Антикорупційна політика сучасної держави: загально-теоретична і порівняльно-правова характеристика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук. : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І. В. Кушнарьов. – Харків, – 18 с.
7. Марчук М. П. Основні напрями державної політики щодо протидії корупції в Україні / М. П. Марчук // Молодий вчений. – 2016. – № 3 (30). – С. 470 – 474.
8. Луценко М. М. Корупція в Україні: сучасний стан і проблеми протидії. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2015. – № 15. – Т.2. http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc15/part_2/40.pdf
9. Дивайн В., Хоппе Т. Основные понятия и концепции антикоррупционной деятельности: учебное пособие. М.: Анкил, 2013. 240 с.

10. Szarek–Mason P. The European Union's Fight Against Corruption: The Evolving Policy Towards Member States and Candidate Countries. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
11. Fazekas M., Chvalkowska J., Skuhrovec J., Tyth I. J. and King L. P. Are EU Funds a Corruption Risk? The Impact of EU Funds on Grand Corruption in Central and Eastern Europe // The Anticorruption Frontline. 2013. No. 2. P. 68–89;
12. Corman M–R. A Critical Appraisal of the EU's Anti–Corruption Legal Capacity. 2021. <https://www.eudonline.eu/publications/2021/eu-anti-corruption-legal-capacity.php>
13. Mendelski M., 2016 The EU's rule of law promotion in post–Soviet Europe: what explains the divergence between Baltic States and EaP countries? Eastern journal of European studies. Vol. 7, Issue 2, December 2016. <https://anticorr.eu/wp-content/uploads/2016/12/Mendelski-2016bThe-EUs-rule-of-law-promotion-in-post-Soviet-Europe-what-explains-the-divergence-between-Baltic-States-and-EaP-countries.pdf>
14. Dadasov R., 2017. «European Aid and Governance: Does the Source Matter?», The European Journal of Development Research, Palgrave Macmillan; European Association of Development Research and Training Institutes (EADI), vol. 29(2), pages 269–288.
15. Corruption – EC. https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption_en
16. The Stockholm Programme – an open and secure Europe serving and protecting citizens. European Council. 2010. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:115:0001:0038:EN:PDF>
17. GRECO – official site. <https://www.coe.int/en/web/greco/home>
18. European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council and the European Economic and Social Committee – Fighting Corruption in the EU // COM, 2011. 308 final.
19. EU Anti–corruption report (2014). Report from the commission to the council and the European parliament EU. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/default/files/e-library/documents/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption/docs/acr_2014_en.pdf
20. Internal Security Fund – Borders and Visa. https://ec.europa.eu/home-affairs/financing/fundings/security-and-safeguarding-liberties/internal-security-fund-borders_en
21. European structural and investment funds. https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/funding-opportunities/funding-programmes/overview-funding-programmes/european-structural-and-investment-funds_en
22. Quality of Public Administration – A Toolbox for Practitioners. <https://ec.europa.eu/esf/main.jsp?catId=575&langId=en>
23. Communication from the commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the Court of Justice of the European Union, the European Central Bank and the Court of auditors. Brussels, 14.12.2020. COM (2020). 793 final. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/default/files/pdf/14122020_commission_communication_com-2020-793-3_en.pdf
24. Internal Security Fund – Police. https://ec.europa.eu/home-affairs/financing/fundings/security-and-safeguarding-liberties/internal-security-fund-police_en
25. Flash Eurobarometer 428: Businesses' attitudes towards corruption in the EU Directorate–General for Communication. 04.05.2020. https://data.europa.eu/data/datasets/s2084_428_eng?locale=en
26. Fourth Evaluation Round. Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors. Compliance report – Ukraine. 26 March 2020. <https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/16809d768c>
27. Finland Corruption Report. September 2020 <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/finland/>
28. Anti–corruption digest Romania. Council of Europe. 2019. <https://www.coe.int/en/web/corruption/anti-corruption-digest/romania>
29. Effective anti–corruption system in Lithuania. <https://www.unodc.org/documents/corruption/Best%20Practices/Lithuania.pdf>
30. World Bank. 2017. Anti–Corruption in Romania : The Way Forward. World Bank, Washington, DC. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34191>
31. Lithuania's Phase 2 Monitoring Report. Implementation and enforcement of the OECD Anti–Bribery Convention. OECD. <https://www.oecd.org/corruption/lithuania-oecd-anti-bribery-convention.htm>
32. Slovakia Corruption Report. June 2020. <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/slovakia/>
33. Idjeri A. The French Anticorruption Agency Publishes Its New Guidelines. 02 March 2021. <https://www.mondaq.com/france/anti-trustcompetition->

law/1041504/the-french-anticorruption-agency-publishes-its-new-guidelines

34. Combating corruption in Finland. <https://korrup-tiontorjunta.fi/en/combating-corruption-in-finland>

35. Антикорупційна ініціатива ЄС в Україні. <https://euaci.eu/ua/>

References

1. United Nations convention against corruption. United Nations office on drugs and crime Vienna. New York, 2004 https://www.unodc.org/documents/brussels/UN_Convention_Against_Corruption.pdf

2. Corruption Perceptions Index 2020. Transparency International. <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/nzl>

3. Busol O.Yu. Protydiya koruptsiyniy zlochynnosti v Ukraini u suchasnyy period [monohrafiya]. – K. : In Yure, 2014. – 564 s.

4. Vasylyeva O. I., Vasylyeva N. V. Zarubizhnyy dosvid antykoruptsiynoy diyal'nosti v orhanakh publichnoy vlady. Investytsiyi: praktyka ta dosvid. 2019. № 13. S. 62–65. DOI: 10.32702/2306-6814.2019.13.62

5. Sydorenko N. Shlyakhy vdokonalennya antykoruptsiynoy polityky Ukrainy. Materialy II Mizhnarodnoy naukovo-praktychnoy konferentsiyi (DDUVS, 17.11.2020) <http://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/5535/1/25.pdf>

6. Kushnar'ov I. V. Antykoruptsiyna polityka suchasnoy derzhavy: zahal'no-teoretychna i porivnyal'no-pravova kharakterystyka: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. yur. nauk. : spets. 12.00.01 «Teoriya ta istoriya derzhavy i prava; istoriya politychnykh i pravovykh uchen'» / I. V. Kushnar'ov. – Kharkiv, – 18 s.

7. Marchuk M. P. Osnovni napryamy derzhavnoy polityky shchodo protydyi koruptsiyi v Ukraini / M. P. Marchuk // Molodyy vchenyy. – 2016. – № 3 (30). – S. 470 – 474.

8. Lutsenko M. M. Koruptsiya v Ukraini: suchasnyy stan i problemy protydyi. Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Yurysprudentiya. – 2015. – № 15. – T.2. http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc15/part_2/40.pdf

9. Dyvayn V., Khoppe T. Osnovnyye ponyatiya y kontseptsyy antykorruptsyonnoy deyatel'nosti: uchebnoe posobyie. M.: Ankyl, 2013. 240 s.

10. Szarek-Mason P. The European Union's Fight Against Corruption: The Evolving Policy Towards Member States and Candidate Countries. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

11. Fazekas M., Chvalkowska J., Skuhrovec J., Tyth I. J. and King L. P. Are EU Funds a Corruption Risk? The Impact of EU Funds on Grand Corruption in Central and

Eastern Europe // The Anticorruption Frontline. 2013. No. 2. P. 68–89;

12. Corman M–R. A Critical Appraisal of the EU's Anti-Corruption Legal Capacity. 2021. <https://www.ie-donline.eu/publications/2021/eu-anti-corruption-legal-capacity.php>

13. Mendelski M., 2016 The EU's rule of law promotion in post-Soviet Europe: what explains the divergence between Baltic States and EaP countries? Eastern journal of European studies. Vol. 7, Issue 2, December 2016. <https://anticorr.eu/wp-content/uploads/2016/12/Mendelski-2016bThe-EUs-rule-of-law-promotion-in-post-Soviet-Europe-what-explains-the-divergence-between-Baltic-States-and-EaP-countries.pdf>

14. Dadasov R., 2017. «European Aid and Governance: Does the Source Matter?», The European Journal of Development Research, Palgrave Macmillan; European Association of Development Research and Training Institutes (EADI), vol. 29(2), pages 269–288.

15. Corruption – EC. https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption_en

16. The Stockholm Programme – an open and secure Europe serving and protecting citizens. European Council. 2010. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:115:0001:0038:EN:PDF>

17. GRECO – official site. <https://www.coe.int/en/web/greco/home>

18. European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council and the European Economic and Social Committee – Fighting Corruption in the EU // COM, 2011. 308 final.

19. EU Anti-corruption report (2014). Report from the commission to the council and the European parliament EU. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/default/files/e-library/documents/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption/docs/acr_2014_en.pdf

20. Internal Security Fund – Borders and Visa. https://ec.europa.eu/home-affairs/financing/fundings/security-and-safeguarding-liberties/internal-security-fund-borders_en

21. European structural and investment funds. https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/funding-opportunities/funding-programmes/overview-funding-programmes/european-structural-and-investment-funds_en

22. Quality of Public Administration – A Toolbox for Practitioners. <https://ec.europa.eu/esf/main.jsp?catId=575&langId=en>

23. Communication from the commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the Court of Justice of the European Union, the European Central Bank and the Court of auditors. Brussels, 14.12.2020. COM (2020). 793 final. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/default/files/pdf/14122020_commission_communication_com-2020-793-3_en.pdf

24. Internal Security Fund – Police. https://ec.europa.eu/home-affairs/financing/fundings/security-and-safeguarding-liberties/internal-security-fund-police_en

25. Flash Eurobarometer 428: Businesses' attitudes towards corruption in the EU Directorate-General for Communication. 04.05.2020. https://data.europa.eu/data/datasets/s2084_428_eng?locale=en

26. Fourth Evaluation Round. Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors. Compliance report – Ukraine. 26 March 2020. <https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/16809d768c>

27. Finland Corruption Report. September 2020 <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/finland/>

28. Anti-corruption digest Romania. Council of Europe. 2019. <https://www.coe.int/en/web/corruption/anti-corruption-digest/romania>

29. Effective anti-corruption system in Lithuania. <https://www.unodc.org/documents/corruption/Best%20Practices/Lithuania.pdf>

30. World Bank. 2017. Anti-Corruption in Romania : The Way Forward. World Bank, Washington, DC. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34191>

31. Lithuania's Phase 2 Monitoring Report. Implementation and enforcement of the OECD Anti-Bribery Convention. OECD. <https://www.oecd.org/corruption/lithuania-oecd-anti-bribery-convention.htm>

32. Slovakia Corruption Report. June 2020. <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/slovakia/>

33. Idjeri A. The French Anticorruption Agency Publishes Its New Guidelines. 02 March 2021. <https://www.mondaq.com/france/anti-trustcompetition-law/1041504/the-french-anticorruption-agency-publishes-its-new-guidelines>

34. Combating corruption in Finland. <https://korrup-tiontorjunta.fi/en/combating-corruption-in-finland>

35. Antykorupcijsna initsiatyva YeS v Ukraini. <https://euaci.eu/ua/>

Дані про авторів

Мельник Тетяна Миколаївна,

д.е.н., проф., Київський національний торговельно-економічний університет, м. Київ, Україна
e-mail: melniknteu998@gmail.com

Гуляєва Людмила Петрівна,

к.е.н., доц., Академія праці, соціальних відносин і туризму, м. Київ, Україна

Серова Людмила Петрівна,

к.е.н., доц., Київський національний торговельно-економічний університет, м. Київ, Україна
e-mail: serova@ukr.net

Данные об авторах

Мельник Татьяна Николаевна,

д.э.н., проф., Киевский национальный торгово-экономический университет, г. Киев, Украина
e-mail: melniknteu998@gmail.com

Гуляева Людмила Петровна,

к.э.н., доц., Академия труда, социальных отношений и туризма, г. Киев, Украина

Серова Людмила Петровна,

к.э.н., доц., Киевский национальный торгово-экономический университет, г. Киев, Украина
e-mail: serova@ukr.net

Data about the authors

Tetyana Melnyk,

D.e.n., prof., Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv, Ukraine
e-mail: melniknteu998@gmail.com

Lyudmila Huliaieva,

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Academy of Labor, Social Relations and Tourism, Kyiv, Ukraine

Lyudmila Serova,

Ph.D., Assoc. Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv, Ukraine
e-mail: serova@ukr.net